

Pentru un dicționar de concordanțe ale numelor de rudenie

Alina-Mihaela BURSUC*

Key-words: *concordance, contextual analysis, dictionary, lexical field, kinship names*

1. Introducere

De ce ar trebui să existe un dicționar de concordanțe ale numelor de rudenie? Poate cuprinde acest tip de dicționar în calitate de leme numai membrii unui câmp lexical, în speță câmpul desemnărilor rudeniei? Cărui public i se adresează și cui servește acest dicționar? Încercăm să formulăm în acest articol câteva argumente care să susțină necesitatea elaborării unui astfel de instrument lexicografic și oportunitatea lui, totuși limitată. În acest scop, este definită concordanța și ilustrată cu exemplele câtorva dicționare de concordanțe, după care este observat tratamentul numelor de rudenie într-un dicționar de concordanțe ale operei eminesciene. Sunt prezentate câteva considerații privind analiza contextuală și este propus un corpus pentru un dicționar de concordanțe ale numelor de rudenie în limba română.

2. Concordanțe

2.1. Definire

Concordanța/concordanțele reprezintă un tip special de dicționar, cultivat în lexicografia lingvistică și literară, fiind o specie dezvoltată a indexului. În timp ce indexul constă în listarea totală sau parțială a cuvintelor dintr-un text cu trimitere la paginile corespunzătoare, corespondența îmbogățește această listă cu inventarul tuturor contextelor în care apar cuvintele vizate, oferind o imagine de ansamblu și imediată asupra spectrului semantic pe care respectivele cuvinte le dezvoltă contextual în text.

Atât specia concordanței, cât și desemnarea ei sunt relativ recente în cultura română. Mai vechiului termen *concordanță*, a cărui singură specializare ținea de gramatică (vezi *concordanța timpurilor*), i-a fost adăugat sensul neologic¹ specializat în domeniul lexicografiei, sens împrumutat din limba franceză².

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, România.

¹ Termenul nu este glosat cu acest sens în DEX, fiind absent din uz. Ultima ediție a *Dicționarului universal al limbii române* (NDULR) glosează termenul, referindu-se numai la textul Bibliei: „index al corespondențelor diferitelor cuvinte sau pasaje ale Bibliei” (NDULR, s.v. *index*, s.s.3). În *Dicționarul de neologisme* (DN) este atestat statutul de neologism cu explicația: „specie evoluată de index (glosar) larg cultivată în filologia anglo-saxonă și chiar în cea romanică, constând în listarea cuvintelor, însoțite fiecare de un microcontext pertinent pentru înțelegerea lor” (DN, s.v. *concordanță*, s.s.3).

2.2. Organizare

Programele informatice implicate în prelucrarea textului și al căror produs final îl reprezintă o serie de concordanțe, presupun parcurgerea anumitor etape și dispunerea informațiilor simultan cu analiza textului. Etapele prin care trece textul odată selectat constau în: digitalizarea acestuia (prin operații tehnice de scanare a textului original și convertire într-un format de lucru), lematizarea integrală a vocabularului, generarea contextelor, diferite tipuri de corecturi (morfologică, a lemelor, a contextelor generate), formatarea, construirea indicilor, revizii ale documentului. La sfârșit, lemele arată astfel: așezate alfabetic pe o coloană, numerotate, însoțite de partea de vorbire și de frecvență (absolută și relativă), și pe o a doua coloană sunt inventariate în ordine (alfabetică sau cronologică) ocurențele lemelor în contextele lor.

3. Dicționare de concordanțe

Acest tip de dicționar a fost favorizat de programele informatice de analiză a textului și, dacă preocupări pentru crearea de concordanțe au existat dintotdeauna, pentru că însăși existența textului a făcut necesar acest demers, totuși abia din secolul al XX-lea se dezvoltă acest tip de lexicografie. Criteriul de selecție a corpusului supus analizei lexicografice l-a reprezentat opera unui scriitor sau un grup de texte dintr-o anumită perioadă (antumă, postumă) și/sau într-o anumită formă (poezie, proză, teatru, publicistică). Concordanțele pot privi nu numai opera unui scriitor (în întregime sau într-o selecție de texte), ci și un curent literar, o temă în care se integrează operele mai multor scriitori.

3.1. Cultura universală

Specia concordanței caracterizează lexicografia literară, în centrul atenției aflându-se inițial cele mai importante texte ale culturii universale (*Biblia*, *Coranul*), iar într-o etapă ulterioară, cele mai importante texte realizate într-o anumită limbă istorică (engleză: opera lui Shakespeare, română: opera lui Eminescu etc.). În colecția *Cornell Concordances* au fost publicate concordanțe vizând opere în întregime sau parțial ale diferiților scriitori: italieni (G. Leopardi, E. Montale, G. Pascoli, D'Annunzio, Ungaretti etc.), spanioli (F.G. Lorca), englezi (Blake, Byron, Yeats etc.), americani (Emily Dickinson).

3.2. Cultura română

Lexicografia românească s-a aplecat asupra acestui tip de dicționar de puțin timp, fiind realizate concordanțe ale operelor lui Mihai Eminescu, Benjamin Fundoianu, George Bacovia. Opera lui Eminescu a fost obiectul a două proiecte de concordanțe, din două perspective diferite realizate de Tudor Vianu și Dumitru Irimia. În 1968, colectivul coordonat de Tudor Vianu a publicat la Editura Academiei *Dicționarul limbii poetice a lui Eminescu* (646 p.), în scopul declarat al fixării etapei atinse de poet în dezvoltarea limbii române literare în secolul al XIX-

² Etimonul redat de DEX și DN este cuvântul francez *concordance*, definit: „ensemble des passages d'un texte où figure une unité lexicale (mot, expression)”, dar și „liste alphabétique des unités lexicales d'un texte, avec leurs contextes” (MROBERT, s.v. *concordance*, s.s.2), cu sinonimul *index*.

lea. Corpusul de texte a fost alcătuit din poezii antume și postume (*Albumul, Oricâte stele..., Rugăciune, Răsai asupra mea..., Viața, Între păsări, După ce atâta vreme, Stelele-n cer, Dintre sute de catarge, Apari să dai lumina*) și proză (*Făt-Frumos din lacrimă, La aniversară, Cezara*). Fiecare cuvânt este însoțit de un articol, în care sensurile sunt ordonate după principiul istoric și ilustrate prin citate selectate din opera eminesciană. În 2002, profesorul Dumitru Irimia a început seria *Dicționarului limbajului poetic eminescian*, proiectat în două componente: *Corespondențele operei poetice și prozei și Semne și sensuri poetice*. Din prima componentă au fost publicate de către colective de cercetare coordonate de Dumitru Irimia: *Concordanțele poeziilor antume* (2002, 2 volume, 1000 p.), *Concordanțele poeziilor postume* (2006, 4 volume, 2000 p.), *Concordanțele prozei antume* (2009, 1 volum, 900 p.). Din cea de-a doua componentă *Semne și sensuri poetice*, au fost tipărite volumele *Arte și Elemente primordiale*, urmând să se lucreze pe câmpul semantic *Ființa umană*. Un colectiv de la Cluj a realizat concordanțe ale operelor lui Benjamin Fundoianu și George Bacovia.

În general, concordanțele privesc întregul vocabular din textele supuse analizei, dar sunt susceptibile de a se limita la cuvintele-cheie sau cuvintele-temă dintr-un text pentru a reliefa gândirea scriitorului respectiv. Numele de rudenie reprezintă termeni-cheie în texte aparținând stilului juridic referitoare la relațiile sociale, dar și cuvinte-temă în literatura dedicată familiei.

4. Nume de rudenie în *Dicționarul limbajului poetic eminescian*

Concordanțe propriu-zise ale numelor de rudenie nu s-au realizat, însă se poate lua ca reper reprezentativitatea acestora în concordanțele realizate până acum, *Dicționarul limbajului poetic eminescian* putând reprezenta o sursă în acest sens. Deși nu se regăsesc decât câțiva dintre membrii câmpului denumirilor rudelor, totuși, în linia vocabularului poetic eminescian, se păstrează și aici preferința pentru sintagme expresive și regionalisme.

4.1. *Dicționarul limbajului poetic eminescian*

Având în vedere că fiecare cuvânt din textul eminescian e un semn poetic, scopul proiectului propus de profesorul Irimia, formulat în prefața primului volum, a fost „identificarea tuturor dezvoltărilor semantice prin luarea în considerație a tuturor contextelor în care se află înscrise semnele poetice” (DLPE 2002:7). Pentru atingerea acestui scop, au fost îmbinate metoda clasică a fișării cuvintelor în contexte de diferite dimensiuni și metoda modernă a analizei de text prin programe informatice, cea din urmă, prin îmbunătățiri permanente ajungând să suplinească și metoda fișării. În buna tradiție a indexului, ar fi fost utilă așezarea concordanțelor la sfârșitul corpusului ales, însă acest demers ar fi fost inefficient datorită stocării aproape duble a informației. Soluția găsită a fost cea a siglării titlurilor și organizării contextelor în funcție de acestea. O problemă acută cu care se confruntă lexicografia lingvistică o reprezintă tratamentul omonimelor și al cuvintelor polisemantice, lexicografii nepunându-se întotdeauna de acord dacă le analizează în același articol sau în articole separate. În dicționarul profesorului Irimia, omonimele sunt separate

grafic³, iar contextele sunt grupate în jurul acestora, această opțiune fiind precizată în prefață.

4.2. Nume de rudenie

O caracteristică a câmpurilor lexicale constă în intersecția lor la nivelul lexemelor. Există o serie de termeni care se întâlnesc atât în câmpul numelor de rudenie, cât și în câmpul desemnărilor vârstei. Dacă identificarea lor ca omonime poate părea exagerată, ele sunt considerate în dicționare ca fiind cuvinte polisemantice și, datorită apartenenței la un câmp sau altul, pot fi separate grafic și însoțite de contextele care le corespund semantic. Practic dezambiguizarea semantică în cazul unor astfel de termeni (de exemplu: *băiat*, *bărbat*, *bătrân*) se realizează numai contextual, astfel încât se poate ajunge la o rafinare a organizării ocurențelor din dicționarul de concordanțe ale operei eminesciene. Exemplele cu indicarea sensurilor contextuale subsumate câmpului numelor de rudenie sunt alese din prima serie de concordanțe eminesciene (DLPE 2002) și sunt păstrate doar o parte din informațiile oferite de dicționar. Lui *băiat* (ordonat alfabetic la numărul 496) îi corespund două ocurențe în două contexte: „Bună vreme, măi *băiete!*”/ „Mulțămim, voinic străin!”, respectiv „*Băiat* din flori și de pripas”. Sintagma dublă din al doilea context, întărind ideea exprimată, evidențiază conținutul „fiu, copil natural”. Lui *bărbat* (nr. 499) îi corespund trei ocurențe în trei contexte: „Trezî’n sufletul nostru simțire de *bărbat*”, „Să-mi atrag luarea-aminte a *bărbaților* din țară” și „Dedicând broșuri la dame a căror *bărbați* ei speră”. În primele două contexte este actualizat sensul din câmpul vârstei, pe când în ultimul context, sensul „soț”. Lui *bătrân* (nr. 505) îi corespund zece ocurențe în zece contexte, ultimul exprimat sintagmatic se regăsește în câmpul desemnărilor rudelor: „Ce mi-i lăsară din *bătrâni*”. Sunt o serie de combinații contextuale (cu ajutorul unor prepoziții și locuțiuni prepoziționale) în care apar nume de rudenie, diferențiindu-se astfel de celelalte sensuri (exemplu: *băiat din flori*, *dame a căror bărbați*, *din bătrâni*, *fata de împărat*).

Pentru că este vizat întreg vocabularul textelor selectate și pentru că interpretarea sensurilor poetice pe câmpuri semantice se integrează componentei *Semne și sensuri poetice*, impunerea unei rigori în considerarea termenilor în funcție de câmpul lexical, ar fi depășit cadrul stabilit și ar fi direcționat concordanțele într-un alt sens decât cel al inventarierii propuse. Pornind de la cele câteva exemple, considerăm că un dicționar de concordanțe al numelor de rudenie, pe baza, de exemplu, a unui corpus alcătuit din textele eminesciene, ar fi mult mai potrivit să răspundă cerințelor de diferențiere a termenilor polisemantici.

5. Analiza contextuală

Scrierea dicționarilor lingvistice și analiza câmpurilor lexicale uzează în egală măsură de determinarea sensului cuvintelor în contextele în care apar. Elaborarea oricărui dicționar lingvistic presupune etapa de fișare a textelor din bibliografie și, pe baza contextelor, operația de identificare a sensului/sensurilor cuvintelor. Analiza

³ „Termenii omonimi și termenii care dezvoltă sensuri depășind condiția de componente ale unei sfere polisemantice sînt diferențiați prin cifre” (DLPE 2009:7), de exemplu: *joc_1* și *joc_2*.

semică a lexemelor dintr-un câmp lexical este rafinată și chiar înlocuită de analiza contextuală pentru limba veche, păstrată doar în texte.

5.1. Dicționar lingvistic

Orice dicționar de limbă apelează la text, în sensul că înregistrează cuvintele și le determină conținuturile pe baza textelor. În cazul *Dicționarului limbii române* editat de Academie, definițiile sunt ilustrate cu extrase din surse, acestea având rolul „de a demonstra în context și de a susține interpretările date cuvintelor, de a oferi o imagine despre frecvența și complexitatea lor și de a stabili locul care le revine în limbă” (DLR 2006:VIII). În dicționar sunt înregistrate doar câteva extrase și se pune întrebarea conform cărui principiu s-a ales un anumit context relevant pentru atestarea unui termen și/sau sens (exceptând situația când sursa oferă un singur context). Selecția calitativă și reducerea cantitativă a citatelor ține de pertinența sensurilor unui cuvânt, fiind dispuse cronologic, începând de la cele mai vechi texte scrise în limba română până la textele cele mai recente. Selecția contextelor și a izvoarelor se face proporțional cu importanța cuvântului și cu numărul atestărilor existente. În pofida acestei selecții, dicționarului tezaur i se impută aparenta cantitate prea mare de citate.

5.2. Modalități de analiză contextuală

Analiza contextuală se prezintă drept o operație migăloasă datorită multiplelor și diverselor posibilități de combinare ale fiecărui sens al unui cuvânt (Bidu-Vrănceanu 2005:39). Semantica lexicală operează cu trei tipuri de analiză contextuală: raportul dintre o unitate lexicală și posibilitățile ei de combinare cu alte clase de cuvinte (Bidu-Vrănceanu 2005:39), valorificarea informațiilor contextuale din dicționarele monolingve explicative, și actualizarea în texte a conținuturilor cuvintelor așa cum apar ele în sistemul de semnificare (Bidu-Vrănceanu 2005:41). Primul tip de analiză contextuală urmărește dezvoltarea contextuală a semnelor unui cuvânt, dezvoltare situată între libertățile și restricțiile contextuale, numite de E. Coșeriu solidarități lexicale⁴. Cea de-a doua modalitate de analiză contextuală e traversată tot de principiul restricțiilor contextuale, însă de data aceasta e vorba de maniera în care sunt specificate în dicționare, între paranteze, înaintea definițiilor acele clase de cuvinte⁵ care suportă combinațiile. Contextul are rol fundamental în dezambiguizarea semantică (numită și contextuală), cu condiția ca acesta să fie suficient de întins încât să conțină toate informațiile pentru a servi acestei operații. Al treilea tip de analiză contextuală este reprezentat de investigarea actualizărilor⁶ în texte a conținuturilor în calitate de sisteme semantice. În al doilea context

⁴ Exemplul tipic al lingvistului, atingând și câmpul desemnărilor rudeniei este cel al verbelor *a se mărita* și *a se însura*, verbe care se combină numai cu substantive feminine, respectiv masculine (Coșeriu, *apud* Bidu-Vrănceanu 2005:39).

⁵ Astfel de indicații pot privi anumite clase de cuvinte (*despre copii*), (*despre părinți*), de exemplu: *adoptiv* se definește prin restricția contextuală (*despre copii*) și conținutul „primit în familie cu drepturi și obligații de copil propriu” (DEX, s.v. *adoptiv*).

⁶ Referitor la sintagma *dragoste de mamă* nu se propagă în context conținutul integral „mamă”, ci anumite seme ale termenului, mai exact semul „apreciere pozitivă” (privitoare la sentiment).

exemplificator pentru lema *fiu* (DLPE 2009, s.v. *fiu*): „gîtul lui, plîngînd ca un *fiu* ce n-are să mai vadă pe tatăl său”, termenul activează semul „intensitate” (privitor la plîns). Un dicționar de concordanțe al numelor de rudenie ușurează analiza contextuală prin accesul imediat la toate contextele și s-ar câștiga timp pentru interpretarea efectivă, dat fiind că fișarea clasică e anevoioasă.

6. Corpus propus

Teoretic orice text beletristic și mare parte din textele aparținând altor stiluri funcționale se pretează digitalizării și analizei informatice atâta vreme cât au în problematica lor familia și rudenia. Totuși demersul trebuie să se facă după criterii precise și cu șansa de a identifica cât mai mulți termeni din câmpul numelor de rudenie în cât mai multe contexte.

6.1. Texte juridico-administrative din secolele al XVI-lea și al XVII-lea

Pentru stadiile mai vechi ale limbii române analiza contextuală se identifică, într-o anumită măsură, cu analiza semică în sensul că întrebuintările textuale sunt singurele care atestă sensurile cuvintelor. Specificul *Pravilelor* românești din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, apartenența la stilul juridic, explică prezența minimă a dezvoltărilor contextuale de seme care să poată fi supuse analizei contextuale. Totuși se poate urmări actualizarea conceptelor rudeniei pe anumite dimensiuni sau opozițiile contextuale. *Pravila ritorului Lucaci* constituie primul manuscris juridic românesc, primul text literar moldovenesc și primul text din secolul al XVI-lea în care apare întregul „câmp semantic” al termenilor de înrudire în limba română. Se remarcă prezența în acest text vechi a unor termeni dispăruți din limba română și care atestă importanța conceptelor respective pentru comunitatea românească a secolului al XVI-lea. Lectura comparativă a unor pravile din secolul al XVII-lea: *Pravila Moldovei* (Moldova) și *Îndreptarea Legii* (Muntenia), indică un câmp lexical al numelor de rudenie asemănător cu cel atestat în secolul anterior, dar și diferențe de structurare. Analiza contextuală diacronică este utilă atestării termenilor și sensurilor, precum și, parțial, reliefării structurării câmpului în primele texte scrise în limba română.

6.2. Beletristică pe tema familiei

Sunt scrise în literatura română trei cronică familie sau trei cicluri de romane pe tema familiei. Criteriile de selecție a textelor vizează: identificarea strictă a unui segment literar sincron, prestigiul scriitorilor, tematica relativă la rudenie. Cele cinci romane din *Ciclul Comăneștenilor* (*Viața la țară*, *Tănase Scatiu*, *În război*, *Îndreptări*, *Anna, ceea ce nu se poate*), scris de Duiliu Zamfirescu, se constituie în primul ciclu din literatura română referitoare la familie. Romanele Hortensiei Papadat Bengescu, *Fecioarele despletite*, *Concert din muzică de Bach*, *Drumul ascuns* și *Rădăcini* alcătuiesc *ciclul Hallipilor*, numit după familia ai cărei reprezentanți se află în centrul acțiunii. Acesta reprezintă cel de-al doilea ciclu de romane din literatura română după *Ciclul Comăneștenilor* de Duiliu Zamfirescu. *Cronica de familie*, în 3 volume, aparținând lui Petru Dumitriu, prezintă societatea românească din timpuri vechi și până în prezentul anilor '50.

7. Concluzii

Un dicționar de concordanțe ale numelor de rudenie poate deveni realitate deoarece programele de analiză a textului permit realizarea unui astfel de instrument lexicografic. Accesul la contextele în care se află un termen de înrudire este facilitat de concordanțe, spre deosebire de index, care nu ține seama de prezența unui cuvânt în mai multe contexte pe o aceeași pagină. Concordanțele nu privesc exclusiv întregul vocabular, ci poate fi vorba de anumite cuvinte (cuvinte-cheie, câmp lexical), deci și de nume de rudenie. Dicționarul se adresează, ce-i drept, unui număr limitat de cercetători lexicologi și lexicografi, însă profitul obținut pentru analiza contextuală a unui segment important al lexicului este considerabil.

Bibliografie

A. Izvoare și lucrări de referință

- DEX: Academia Română, Institutul de lingvistică „Iorgu Iordan”, *Dicționarul explicativ al limbii române*, Ediția a II-a, București, Editura Univers Enciclopedic, 1998.
- DLPE 2002: Dumitru Irimia (coord.), *Dicționarul limbajului poetic eminescian. Concordanțele poeziilor antume*, Botoșani, Editura AXA, 2002.
- DLPE 2009: Dumitru Irimia (coord.), *Dicționarul limbajului poetic eminescian. Concordanțele prozei antume*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2009.
- DLR: Academia Română, *Dicționarul limbii române. Serie nouă*, tomul I, Partea a 3-a, Litera D, *D-deînmulțit*, București, Editura Academiei Române, București, 2006.
- DN: Florin Marcu, *Marele dicționar de neologisme*, București, Editura Saeculum I. O., 2002.
- MROBERT: Alain Rey (coord.), *Le Robert Micro. Dictionnaire d'apprentissage de la langue française*, Paris, Dictionnaires Le Robert, 1995.
- NDULR: Ioan Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu, Viorica Zăstroiu, *Noul dicționar universal al limbii române* (Ediția a treia), București-Chișinău, Litera Internațional, 2008.

B. Literatură secundară

- Bidu-Vrânceanu 2005: Angela Bidu-Vrânceanu, *Limba română contemporană. Lexicul*, București, Editura Humanistas Educational.
- Dimitriu 1970: Corneliu Dimitriu, *Vocabularul limbii române vechi*, 2 vol., Iași, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași.

For a Concordances Dictionary of Kinship Names

Dictionaries of concordances were favored by the text analysis software and concerns for creating concordances have always existed, because the very existence of the text made it appropriate. However, only in the twentieth century is developing this kind of lexicography. Access to the contexts in which there is a kinship term is facilitated by concordances, unlike

index, which does not take into account the presence of a word in multiple contexts on the same page.

For the old stages of Romanian language, the contextual and semic analysis are the same, to some extent, because only the textual uses attest the meanings of words. Diachronic contextual analysis is useful for certifying of terms and meanings as well, partly to structure a field in the first texts written in Romanian. The specifics of Romanian Codes of Laws (*Pravile*) from the 16th and 17th centuries explains the contextual minimal developments of some which may be subject to contextual analysis. However, it can trace how are updated certain sizes or contextual oppositions. In *Dicționarul limbajului poetic eminescian*, dictionary of concordances, there are only some of the members of the lexical field of kinship, however, in Eminescu's poetic vocabulary, there is a preference for regionalisms and expressive phrases.

The importance of contextual analysis in a lexical field make necessary the study of many contexts and a concordances dictionary, based on a corpus of texts, would become a very useful tool.